Наші закони знає, на жаль, не багато хто, вони — таємниця жменьки аристократів, які панують над нами. Ми переконані, що цих давніх законів люди неухильно дотримуються, та все ж нестерпно боляче, коли над тобою панують за законами, яких ти не знаєш. Я маю на увазі тут не різноманітні тлумачення й ту шкоду, якої вони завдають, коли в них має змогу брати участь не весь народ, а лише одиниці. Може, ця шкода не така вже й велика, адже закони давні-прадавні, над їхнім тлумаченням працювали цілі століття, тож уже саме тлумачення набуло, мабуть, сили закону, і хоча можливості вільно тлумачити збереглися й донині, однак тепер вони вельми обмежені. Крім того, аристократія вочевидь не має жодних підстав допускати тлумачення, виходячи з власних інтересів, не на нашу користь, адже закони й так від самого початку запроваджувалися на користь аристократії, на неї вони не поширюються, і саме через це, схоже, їх цілком і повністю віддано до її рук. У цьому полягає, певна річ, неабияка мудрість (хто ж бо сумнівається в мудрості давніх законів?), але для нас — і мука; й це, либонь, неминуче.

А втім, що ці закони нібито існують, можна, власне, лише припускати. Вважати, що вони є і їх довірено аристократії як таємницю, — традиція, всього-на-всього давня традиція, яка набула визнання внаслідок своєї давності й більш нічим, крім традиції, і не може бути, бо сам характер цих законів вимагає, щоб і їхня наявність та непорушність лишалися в таємниці. Отож якщо ми, в народі, уважно простежимо за поведінкою аристократії від найдавніших часів, якщо ми, маючи записи наших предків з цього приводу, сумлінно їх доповнимо і з-поміж численних фактів знайдемо, як нам видасться, головні лінії, що дадуть змогу на законній основі зробити ті чи ті висновки, і якщо ми, спираючись на ці щонайретельніше відібрані й систематизовані висновки спробуємо трохи пристосуватися до сучасності й до майбутнього, то все це виявиться надзвичайно непевним, радше грою уяви, бо тих законів, що їх ми намагаємося тут розгледіти, можливо, зовсім і нема. Є невеличка партія, яка справді тримається такої думки і яка силкується довести, що якщо закон і є, то він означає лиш одне: все, що робить аристократія, — закон. Ця партія бачить тільки свавільні акти аристократії й нехтує народною

традицією, від якої пожиток, на погляд цієї партії, лише випадковий і мізерний, а ось шкода — дуже часто серйозна, оскільки напередодні прийдешніх подій традиція породжує в народі оманливу й фальшиву впевненість, яка штовхає його на легковажні вчинки. Таку шкоду не заперечиш, але переважна більшість нашого народу бачить її причину в тому, що самої традиції вкрай мало, що в ній ще багато чого треба досліджувати і що матеріал, який вона містить, хай би яким величезним він нам здавався, ще надто мізерний, ще мають минути століття, перше ніж він стане достатнім. Таку похмуру для сьогодення перспективу осяває лише віра в те, що колись і самій традиції, і її дослідженням нарешті настане хоч якийсь кінець, усе проясниться, і закон уже належатиме народові, а аристократія щезне. Ці слова сказано без ненависті до аристократії, аж ніяк ні, й ніхто ні до кого ненависті не відчуває, скоріше, ми ненавидимо самих себе за те, що нам іще не можна довірити закон. І тому, власне, та партія, в певному сенсі все ж таки досить приваблива, партія, яка не вірить, по суті, у жоден закон, лишилася такою маленькою, бо й вона цілком визнає аристократію і право на її існування. Це можна пояснити, власне, лише за допомогою своєрідного парадоксу: коли б яка-небудь партія разом із вірою в закон відкинула й аристократію, на її боці відразу виявився б увесь народ; але така партія ніколи не виникне, бо ніхто не зважиться відкинути аристократію. На цьому лезі ножа ми й живемо. Колись один письменник висловив це так: єдиний очевидний, безперечний закон, поставлений над нами, — це аристократія, і задля цього єдиного закону ми маємо самих себе занапастити?

(Переклав Олекса Логвиненко)